

Раушан Әбдіқұлова

АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІК ЖӘНЕ ОНЫҢ СИПАТТАРЫ

Резюме

В статье раскрываются специфические и характерные особенности академического красноречия, являющегося одним из видов ораторского искусства. В работе рассматриваются содержание и структура лекции, определяются принципы ее организации. Большое внимание уделяется мастерству преподавателя. В работе подчеркиваются значимость теоретического изучения академической речи и необходимость знания его национальных особенностей.

Resume

In this publication, and the specific characteristics of academic rhetoric, is a kind of oratory. The paper deals with the content and structure of the lectures, the principles of her organization. Much attention is paid to the skill of the teacher. The paper highlights the importance of theoretical study of academic speech and the need for knowledge of its national characteristics.

Özet

Yazar makalede 'hatiplik sanatı'nın kendine ait incelikleri üzerinde durmuştur. Ayrıca öğretmenin hatiplik konusundaki ustalığı incelenmektedir. Bununla beraber hatiplik akademisi hakkında teorik düşüncelerini ortaya koyarak bu sanatı incelemenin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Қазақ шешендік өнерін зерттеудің егемендікке дейінгі талайлы тағдыры салдарынан шешендік сөздің бір түрі саналатын академиялық шешендік жайы енді ғана сөз бола бастады. Қазақтың ғұлама ғалымы А. Байтұрсынов шешендіктің бұл түрін: “Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені білімір шешен сөзі деп аталады”/1, 405/, - деп көрсетеді. “Шешендік өнер” атты танымал еңбектің авторы, профессор С. Негимов “академиялық шешендік”/2, 115/ деген көнеден келе жатқан терминді қатауға ден қойып келсе, шешендік өнерді тіл тарапынан зерттеуші Г. Қосымова оны “білім-ғылым мазмұнды шешендік” /3,199/, - деп жіктейді. Дегенмен, күнделікті өмірімізге кеңінен сіңіп кеткен “академик”, “академиялық” деген сөздердің халықаралық мәні бар екенін де ұмытпасақ керек. Шынтауайтында, қазіргі риторикада шешендік өнерді ең алғаш тек пен түрге бөліп көрсеткен Москва университетінің профессоры А.Ф. Мерзляков (1778-1830) екені XVII-XVIII ғасырлардағы Ресей риторикасының тарихын зерттеген ғалым В.П. Вомперскийдің еңбегінде /4,242/ айтылады. Әйткенмен, шешендік өнердің көптеген жіктемелері бар. Соның ішінде, көбінесе Г.З. Апресянның жіктемесі /5, 83-85/ басшылыққа алынғанымен, қазіргі риторикада академиялық шешендік: жоғары оқу орындарындағы (мектептердегі) лекция, ғылыми баяндама, ғылыми шолу, ғылыми хабарлама, ғылыми-көпшілікке арналған лекция түрлеріне жіктеледі. Г.Апресян: “В даваемой нами классификации красноречие под “академическим” подразумевается строго научное по характеру красноречие, отличающееся глубокой аргументированностью, высокой логической культурой, строгим стилем речи, к тому же имеющее специфическую терминологию”/5, 92/, - деп академиялық шешендіктің айрықша сипаттарын атап өтеді. Бұған қоса, қазіргі риторикада академиялық шешендіктің мазмұнына тән шынайылық, ақпараттық толымдылық, қозғалып отырған мәселенің ғылыми жаңалығы, өзектілігі, материалдың толық жетімділігі сияқты ерекшеліктері де

ескеріледі. Жоғары оқу орындарындағы ұстаз-ғалымдар мен мектеп мұғалімдері ғылыми конференция, семинарлар мен симпозиумдарда өз ойларын ортаға салып, көсіле сөйлегендерінде академиялық шешендікке жол ашылғанын байқауға болады. Сондықтан академиялық шешендікті педагогикалық риторикадан бөле жара қараудың жөні жоқ. Оқытушылар мен мұғалімдердің шешендік шеберлігі бір мақсатқа бағындырылады. Ол: студенттер мен оқушыларға білім беру, олардың бойына сол білімді игеру дағдылары мен машықтарын қалыптастыру. Сондықтан сөз болып отырған шешендік өнер тегі тақырыптың айқындығымен, жүйелі, дәлелді баяндауға құрылып, түсінуге жеңілдігімен, сөздің тыңдаушының қиялын қозғап, сезіміне әсер ете алуымен, диалогтық ерекшелігімен, бір аудиторияда немесе класта үнемі қайталанып отыратындығымен де сипатталады. Ұстаз-ғалымдар студент-шәкірттерге білім беріп қана қоймай, олардың жан әлемін байытады, адамгершілік қасиеттерді сіңіріп, рухани-эстетикалық құндылықтарды танытады.

Академиялық және педагогикалық шешендіктің бір түрі – лекция. Ол жөнінде Г.Апресян: “Лекция всегда отличается определенной обстоятельностью изложения и, как правило, имеет прежде всего познавательное значение. Лекция отличается углубленностью ораторских суждений и умозаключений” /5,92/, - деген тұжырым айтады. Зерттеуші ғалым А. Б. Темірболат “Риторика” (2005) атты оқу құралында студенттердің өткен материалды игеру негіздерін қалыптастыру мақсатын көздейтін дидактикалық лекцияның ғылыми (нақты ғылым саласынан түсінік беру), дүниетанымдық (ғылыми дүниетанымдық көзқарасты қалыптастыру), әдіснамалық (нақты ғылым саласын зерттеудің әдістері туралы түсінік беру), ұйымдастырушылық (семинар, лабораториялық сабақтарға, коллоквиум, СӨЖ сияқты басқа оқу-жаттығу түрлеріне негіз болады), тәрбиелік (ғылым-білімге қызығушылығын ояту) қызметтерін көрсетеді/6, 86/.

Әрине, лекция – жоғары оқу орындарында оқытудың дәстүрлі түрі. Лекция оқу бағдарламасына және оқулықтың (бар болса) мазмұнына сәйкес оқылады. Осы орайда, аталмыш оқу құралы авторының айтуынша, лекцияның мазмұны нақты ғылым саласының қалыптасқан негіздерін қамтиды, ғылыми мәселені шешудің міндеттері мен әдіс-тәсілдерін белгілейді, ұғым-түсініктерді талдайды, ғылыми мәселенің болашақ дамуы мен қазіргі жағдайына баға береді, теориялар мен концепцияларға, тарихи құбылыстар мен заңдылықтарға талдау жасайды. Лекцияда айтылған әрбір тұжырымға мысалдар арқылы көз жеткізеді. Лекцияда оқытушының өз тәжірибесінен байқағандары мен байламдарын да ортаға салуға мүмкіндігі бар/6,86/. Дегенмен, әрбір лекцияның мазмұны жинақы, құрылысы нақты болуы шарт. Өйткені, бұл студенттің лекцияны қысқа тұжырымдар мен қорытындылар түрінде жазып алуына мүмкіндік туғызады. Сондықтан, лекцияның құрылысы да “үштік тұтастықтан” (шешендік өнердегі “үштік тұтастық”: шешен сөздің басы, ортасы, аяғы) тұрады: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Әдетте, кіріспеде лекцияның мақсат-міндеттері белгіленеді, оның өткен тақырыппен байланысы айтылады, қаралатын мәселеге қысқаша сипаттама беріледі, тақырыпқа сай әдебиеттер ұсынылады. Ал, негізгі бөлім тақырып мазмұнын толық қамтиды. Олар: келтірілген тұжырымдардың дәлелдемелері, теорияларды, фактілерді талдау мен бағалау, теориялық білімдерді практикада қолданудың мүмкіндіктерін қарастыру мәселелері. Лекцияның қорытындысында тақырып деңгейінде тұжырымдар беріледі, семинар және лабораториялық сабақтарға, СӨЖ орындауға арналған әдебиеттер ұсынылады, сұрақтарға жауап беріледі.

Алайда, қазіргі риторикада лекцияның көптеген жанрлары бар: теориялық лекция, шолу лекция, негізгі лекция, ағартушылық лекция, үгітшілік лекция, қорытынды лекция және басқалар. Олардың әрқайсысы оқу курсы бағдарламасында өз алдына белгілі бір міндеттер атқарады. Мысалы, шолу лекцияның мақсаты нақты бір пән бойынша студенттердің алған білімін жүйелеу және тереңдету болса, негізгі лекция пәннің мазмұнына құрылады. Әдетте, лекция не баяндау (нақты бір ақпаратты хабарлау), не талдау (концепциялар, теориялар, көзқарастар және т.б.) немесе өзара әңгіме (қойылған мәселені талқылау) сипатында

құрылады /6,87/.

Лекцияның тартымды, қызықты оқылуының сыр-сипаты аз емес. Ол, ең алдымен, лекцияға мұхият дайындық жұмыстарын жүргізуден басталады. Оның да қазіргі заманға сай қалыптасқан мынадай талаптары бар: мәселен, тәжірибелі лектор аудиторияның психологиясын, көңіл-күй ауанын, жас ерекшелігін, білім деңгейін барлайды, соған сәйкес материалды жүйелеп, жоспар құрады, ұсынылатын әдебиеттер тізімін жасайды, лекцияның ғылыми мазмұны айқын болуын қадағалайды, тақырыпты игеруге қатысты дидактикалық-методикалық құралдарды белгілейді, негізгі оқулық болмаған жағдайда жаңа курс үшін лекция мәтінін жазады, көрнекі құралдарды таңдап, әзірлейді. Сондай-ақ, риторикада оқытушыға мынадай талаптар қойылады: 1) пәнді оқытушы оқу курсының деңгейінен артық білуі керек 2) сөйлеу мәдениеті жоғары болу керек 3) студенттерге қарым-қатынасы жақсы болу керек 4) өз пәніне жан-тәнімен берілген болуы керек. Лекцияның тиімділігінің негізгі шарты педагогтың аудиториямен контакт орната алуы болып табылады. Контактінің үш түрі болады: логикалық (оқытушы мен студент ойлауындағы контакт); психологиялық (студенттердің ақпарат мазмұнына назар тігуі, баяндалып отырған материалға қарым-қатынасын білдіруі); адамгершілік (оқытушы мен студенттің өзара түсінушілігі) /6,88/. Бұларға қоса, риторикада лектордың аудитория алдында өзін ұстауы, киім киісі, жүріс-тұрысына – сырт келбетіне үлкен мән беріледі. Бұл жөнінде кеңінен ой толғаған Поль Л. Сопер асқақ тұлғалы шешеннің сырт келбетінің мінсіздігін сөз ете келіп: “Скромность в одежде предпочтительнее назойливого шика. Не вызывайте удивления и зависти – это помешает слушать, что вы говорите” /7, 147/, - деп жазады.

Әрине, оқытушы-лектордың ізденіс әрекеттерінің бәрі де лекция оқудың ежелден қалыптасқан дәстүрлі тәртібіне айналғанын көреміз. Дегенмен, қазіргі заманғы инновациялық оқыту жүйесі интерактивтілік әдістемені кеңінен қолдана бастағанын айтуға болады. Алайда, бұл жаңаша оқыту лекция оқудың дәстүрлі қалпын бұзбайды, керісінше, оның мазмұндық-құрылымдық сапасын түрлендіріп, дамытады, білім берудегі тиімділікті арттырады. Ал, оқытудың қазіргі заман талабына сәйкестігі басты мәселе болып қала бермек. Солай болғанмен де, зерттеушілер көрсеткендей, білім берудегі жетістік – ұстаз-лектордың біліктілігімен, өз ісінің шебері болуымен, оның қыры мен сырына қанықтығымен (компетентность) анықталады. “Өз пәніңді жетік, жан-жақты, терең білсең шешен сөйлеуге даңғыл жол ашасың”, - деп жазады профессор С.Негимов /2,34/. Оқытушы әрі педагог, әрі ғалым, әрі шешен болуы керек /6,88/. Бұның бәрі риторикада ежелден қалыптасқан тұжырымдар екені рас. Алайда, “кез келген тәжірибелі лектор шешен бола алмайды”/5,93/. Өйткені, шешендік – өнер, кез келгеннің маңдайына біте бермейтін тұма қасиет. Өйткенмен, ол қажырлы еңбекпен, үздіксіз дайындықпен ұштасып жатуы тиіс. Сондықтан да, әйгілі оқымысты М.В. Ломоносов “Шешендік дегеніміз ғылым” деген кітап жазғаны мәлім. Ал, нағыз ғылым, оқу дегеніңіз “инемен құдық қазғандай” азапты еңбекті тілемей ме?!

Риторика қайта жандана бастаған кезден бері зерттеушілер лекция тілінің “жатықтығы” (“сухость” – ауд. Р.Ә.) немесе “қарапайымдылығы” (“сдержанность” – ауд. Р.Ә.) жөнінде айта келіп, оның сол ерекшеліктерінің өзінен өрбитін эстетикалық “көркемдігі” (“художественность” – ауд. Р.Ә.) және “сахналық өнерге тән сипаты” (“артистичность” – ауд. Р.Ә.) жайында ой қозғайды/5,93/. Академиялық шешендіктің “сахналық өнерге тән сипаты” ретінде лекция тілінің жүйелі баяндауға құрылған сыртқы “жағымдылығы” (“изящество” – ауд. Р.Ә.), лектордың еркін суырып салып айту (импровизация), тыңдаушыларды баурай алу, олардың қиялын қозғай алу ерекшеліктері танылып жүргені белгілі. Ал, осылардың ішінде импровизацияның да орны бөлек. Ол жөнінде Чеслав Далецкий: “Речь оратора в большей части – импровизация, а импровизация – это не что иное, как спешная мобилизация ранее накопленных знаний”/8,187/, - деп жазады.

Риторикада лекцияның “көркемдігі” туралы идеяны алғаш ұсынған Н.В.Гоголь (1934 ж.) екені айтылады/5,93/. Шынында, академиялық шешендікке тән сипаттардың баршасы лекцияның “көркемдік” мәніне мензейтінін түсінуге болады. Өйткені, ақпараттық толымдылықтан,

шынайылық пен айқындықтан туындайтын қысқалық пен нақтылық ғылыми қара сөздің қуатын арттырып, оған көркемдік пен сұлулық дарытады. Сондықтан, ғылым тілі нәрсіз, көркемдіктен ада деп ойлау дұрыс болмас еді. Ғылыми сөздің көркемдігі оның сырттай көзге ұрып тұратын эпитеттермен, метафоралармен, әртүрлі риторикалық айшықтармен безендірілуінде емес/9,188/. Ғылыми проза тілінің көркемдігі мен сұлулығы – сөздің ең жоғары ақпараттық толымдылығы арқылы ойға қуат, сөзге қысқалық пен нақтылық беруі.

Әрине, ерте дамыған орыс педагогикалық риторикасы шешендік сөздің бұл тегінің негізгі мақсаты тыңдаушының ғылыми көзқарасын қалыптастыру екенін айқындай отырып, оның түрлі сипаттарын ашып, міндеттерін белгілеп береді. Лектордың шеберлігін шыңдайтын талаптар қоя отырып, осы тұрғыдан оның ой өрбітіп, сөз саптауындағы ешкімге ұқсамайтын сара қасиеттерін суыртпақтайды. Олардың лекцияларын немесе оған негіз болған академиялық еңбектерін талдай келіп, шешендік қасиеттерінің бір құпиясы – терең білімділікте, кең дүниетанымда екенін көрсетеді.

Ресейде XVII ғасырдың басында-ақ риторика оқулықтары жазыла бастағаны белгілі. Ол ғажайып оқулықтардың авторы да М. В. Ломоносов, И.С. Рижский, А.Ф. Мерзляков, М.М. Сперанский, А.И. Галич (А.С.Пушкиннің ұстазы), А.Ф. Кони сияқты шешен-лекторлар еді. Бұл – табиғи заңдылық. Орыстың әйгілі оқымыстылары, орыс физигі А.Г. Столетовтің, орыс әдебиетшісі, біртуар тұлға Ф. И. Буслаевтың, атақты физиолог К. А. Тимирязевтің, әйгілі сыншы А.В. Луначарскийдің ауызша шешен сөйлеу шеберліктерінің әлемге танылуы, ғылым тарихында сақталуы академиялық шешендікті тануға, бағалауға о бастан ден қойылғандығын аңғартады.

Дегенмен, қазақ академиялық ғылымы мен әдебиетінде де білімпаз лекторлардың шешендік шеберлігін пайымдаған ой-пікірлер жоқ емес. Бірақ, З.Қабдоловтың М.Әуезов, С. Негимовтың Қ. Сәтбаев, Г. Қосымованың З. Қабдолов, Р. Сыздық, М. Қозыбаев сынды ғұлама ғалымдардың шешендігі жайлы толғаныстарын, ұлттық кітапханадан тауып оқуға болатын Ә. Болғанбаев, А. Қыдыршаев сияқты бірен-саран авторлардың алғашқы қадам іспетті шағын еңбектерін айтпағанда, лектордың шеберлігі мен шешендігін арнайы зерттеп жазылған татымды еңбек жоқтың қасы екенін (басқа жұрттың танымал еңбектерін көре отырып) мойындауымыз керек. Тек тіл, әдебиет қана емес, басқа да ғылым салаларынан орыс физигі А.Г.Столетов, физиолог К.А. Тимирязев сынды шешендерді танып, үлгі студия мәні зор. Дегенмен, өркениетке қол созған бүгінгі таңда ұлттық академиялық шешендікті дамытудың, оны зерттеп-зерделеп, көпшілікке таныта білудің қажеттігі туындап отыр.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу/Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.
2. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 бет.
3. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері (Оқу құралы). – Алматы, “Білім”, 2003. – 260 бет.
4. Вомперский В. П. Риторика в России XVII-XVIII веках. – Москва, Наука, 1988. – с.
5. Апресян Г. Ораторское искусство. – Москва: Московский университет, 1978. – с.
6. Темірболат А.Б. Риторика (основы ораторского искусства): Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 136 с.
7. Поль Л. Сопер. Основы искусства речи. “Прогресс”, 2002.-373 с.
8. Далецкий Чеслав. Практикум по риторике. Москва, Издат. центр АЗ, 1996. – 192с.
9. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – Москва: Филинта, Наука, 1997.